

***Translatio studii* i kontakty międzykulturowe w średniowieczu. Słowo o V Kongresie Mediewistów Polskich w Rzeszowie**

Grzegorz Trościński
Uniwersytet Rzeszowski

***Translatio studii* and Intercultural Contacts in the Middle Ages. A Word about the Fifth Congress of Polish Medievalists**

Abstract: Between September 20th and 24th, 2015 Rzeszów hosted the Fifth Congress of Polish Medievalists, which was attended by about 250 scholars of the Middle Ages from all academic centres in Poland and from abroad. The congress theme was “Reception and Rejection. Intercultural Contacts in the Middle Ages”. A large number of papers were presented in 20 thematic sections.

One section, no. 17, entitled “*Translatio studii* in the intellectual and literary culture of the Middle Ages”, was organized by Professor Andrzej Dąbrowka from the Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences and Grzegorz Trościński, Ph.D. from the Old Polish and Enlightenment Literature Department of the University of Rzeszów. The speakers included philosophers, historians of Polish literature and linguists from several academic centres in Poland. The papers focused on the main intellectual current of the Middle Ages, depicted from various perspectives and shown at different angles. *Translatio studii* turned out to be multifaceted and long-lasting.

Key words: The Fifth Congress of Polish Medievalists; the Middle Ages, Rzeszów, University of Rzeszów, *translatio studii*, intellectual and literary culture of the Middle Ages, medieval philosophy, medieval literature, the Polish Middle Ages

Słowa kluczowe: V Kongres Mediewistów Polskich, średniowiecze, Rzeszów, Uniwersytet Rzeszowski, *translatio studii*; kultura intelektualna i literacka średniowiecza, filozofia średniowieczna, literatura średniowieczna, polskie średniowiecze

Jedną z podstawowych idei składowych średniowiecznego uniwersalizmu była formuła *translatio studii*, stanowiąca pochodną innej, określanej jako *translatio imperii*. Druga z wymienionych znalazła swe uzasadnienie w *Piśmie świętym* (*Księga Eklezjastesa*, *Księga Daniela*), z którego średniowieczni myśliciele wyprowadzili właśnie pogląd o ustępowaniu przez jedno imperium miejsca drugiemu, następującemu po nim, a samo słowo *transfere* („przenosić”), *translatio* („przeniesienie”) posłużyło do stwo-

rzenia terminu należącego do podstawowych w średniowiecznej filozofii historii. *Translatio imperii* ucieleśniło się już w odnowieniu cesarstwa przez Karola Wielkiego, co było traktowane właśnie jako przeniesienie Imperium Rzymskiego do innego kraju. Później zaś było stale obecne w myśleniu o cesarstwie jako spadkobiercy Rzymu w szerokim rozumieniu tego zagadnienia i pominięciu uzasadnień takiego stanu rzeczy artykułowanych już w pismach Ojców Kościoła.

Idei tej w myśli filozoficznej i kulturze średniowiecznej Europy odpowiadała formuła *translatio studii*, zakorzeniona w antyku, a wyeksponowana w nurcie humanizmu wieków średnich i wybrzmiewająca znacząco w okresach średniowiecznych renesansów. Rozumiana była na początku jako przeniesienie nauk z Aten i Rzymu do Paryża, a więc wyrażała ideę ciągłości myśli ludzkiej przy zmiennych warunkach cywilizacyjnych, kulturowych i religijnych. Już Horacy w pierwszym liście drugiej księgi *Listów* wyraził świadomość ciągłości dziedzictwa kultury: „Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio”. Słowa o zdobytej przez Rzym Grecji, która w nieokrzesanym zdobywcy zaszczerpiła studia i sztuki, „pokonując” go tym samym, stanowiły istotną eksplikację idei kontynuacji zjawisk kultury jako nadrzędnych paradygmatów cywilizacyjnych. Wielu twórców, szczególnie XI, XII i XIII w., było świadomych owego przeniesienia studiów z Aten do Rzymu, a następnie do Francji. Dał temu wyraz XII-wieczny twórca Chrétien de Troyes w romansie zatytułowanym *Cligés*, pisząc: „Że Grecja miała rycerzy/ i mędrców najznamienitszych,/ później rycerstwo dotarło do Rzymu,/ a z nim mędrcy najwspanialsii./ Mądrość ta potem do Francji przybyła/ i, dzięki Bogu, tam pozostała,/ miejsce dla siebie znalazłszy godne/ i nigdy kraju tego już nie opuściła”¹. Proces adaptowania kulturowych zdobyczy starożytności rozpoczyna się od najstarszych zabytków poezji chrześcijańskiej i trwa do końca średniowiecza, przy zmieniających się oczywiście i warunkach cywilizacyjnych, i powodach adaptowania zdobyczy antyku. Studiowano dzieła poetów starożytnych, poznawano łacińską prozodię, opanowywano pamięciowo utwory Wergiliusza, Owidiusza i innych, i niejako niezależnie osłuchiwano się z heksametrem, dystychem elegijnym, ogólnie metryką i formami wersyfikacji. Studiowanie pogańskich *artes* i *auctores* należało do podstawowych elementów *translatio studii*, dawało poczucie ciągłości kulturowej.

Wspomniane zagadnienie stało się jednym z wielu problemów dyskutowanych w ramach zorganizowanego w Rzeszowie w dniach 20–24 września 2015 r. V Kongresu Mediewistów Polskich. Inicjatorem tego, zakrojonego na szeroką skalę, przedsięwzięcia był Stały Komitet Mediewistów Polskich, a organizatorami, oprócz wymienionego Komitetu, Wydział Socjologiczno-Historyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Fundacja

¹ Cyt. za: E.R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997, s. 394.

Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Przewodniczącym Kongresu został prof. dr hab. Leszek P. Słupecki (Instytut Historii UR), wiceprzewodniczącymi: dr hab. prof. UR Andrzej Rozwałka (Instytut Archeologii UR), prof. dr hab. Michał Parczewski (Instytut Archeologii UR), ponadto w skład Komitetu Organizacyjnego Kongresu weszli: prof. dr hab. Zdzisław Budzyński (dziekan Wydziału Socjologiczno-Historycznego UR), dr hab. prof. UR Jolanta Kamińska-Kwak (dyrektor Instytutu Historii UR), mgr Joanna Berdowska (dyrektor Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego), dr Michał Dzik (Instytut Archeologii UR), dr Leszek Gardela (Instytut Archeologii UR) oraz, pełniący funkcję sekretarzy, mgr Remigiusz Gogosz (Instytut Historii UR) i mgr Sylwia Jędrzejewska (Instytut Archeologii UR). Patronat honorowy nad Kongresem objęli: Wojewoda Podkarpacki, Marszałek Województwa Podkarpackiego i Prezydent Miasta Rzeszowa, a wsparcia finansowego udzielili: Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Marszałek Województwa Podkarpackiego oraz Prezydent Miasta Rzeszowa. W organizację przedsięwzięcia i pracę nad jego sprawnym przebiegiem byli zaangażowani liczni wolontariusze, przede wszystkim doktoranci i studenci. Obrady miały miejsce w budynkach Uniwersytetu Rzeszowskiego. Pierwsze trzy dni poświęcono obradom, natomiast w ostatnim dniu Kongresu zaplanowano zwiedzanie Rzeszowa oraz „Karpackiej Troi” w Trzcinicy.

Zagadnieniem przewodnim V Kongresu Mediewistów Polskich był, jakże podstawowy dla zrozumienia polskiego i europejskiego średniowiecza, temat: „Recepcja i odrzucenie. Kontakty międzykulturowe w średniowieczu”. Jak zauważył w słowie skierowanym do uczestników Kongresu prof. dr hab. Leszek Słupecki:

Kwestia wzajemnych zapożyczeń to temat ważny. Jak powiedział kiedyś mądry szwedzki myśliciel: „Wszelki postęp bierze się z kontaktów, czysto rodzime jest tylko barbarzyństwo”. Ale to ważne zjawisko ma i swoją drugą stronę, ciekawszą nawet dla badaczy. Otóż nie wszystko, co przychodzi z zewnątrz, spotyka się z akceptacją i niektóre nowości od razu, lub po przekroczeniu pewnego progu tolerancji, zostają – w mniej lub bardziej gwałtowny sposób – odrzucone. To ciekawy problem badawczy².

Z tego też względu Kongres zgromadził naukowców prezentujących różne dyscypliny badawcze, szkoły i metodologie. Starano się, by zagadnienie omówić w jak najbardziej szerokim kontekście, dlatego zaproszenia skierowano nie tylko do archeologów i historyków, ale też do filozofów, historyków nauki, sztuki, filologów, literaturoznawców, kulturoznawców, religioznawców i antropologów.

Kongres zgromadził około 250 uczestników z całej Polski oraz z kilku ośrodków zagranicznych. Ogrom zaproponowanych tematów skłonił Komitet Organizacyjny Kongresu do zorganizowania obrad, oprócz wykładów plenarnych, w 20 tematycznych sekcjach. Były to w kolejności: „Na styku Wschodu i Zachodu. Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych”

² *V Kongres Mediewistów Polskich. Program*, red. R. Gogosz i M. Dzik, Rzeszów 2015.

(sekcja 1), „Na pograniczu Słowiańszczyzny i Skandynawii – polskie badania nordystyczne” (sekcja 2), „Instrumentalne traktowanie chrześcijaństwa przez władców barbarzyńskich we wczesnośredniowiecznej Europie” (sekcja 3), „Średniowieczni władcy i ich otoczenie” (sekcja 4), „Hierofanie, wierzenia, obrzędy... Kultura symboliczna w średniowieczu między pogaństwem a chrześcijaństwem” (sekcja 5), „Historycy i archeolodzy jako badacze średniowiecza – problemy i szanse współpracy” (sekcja 6), „Stan rozpoznania rękopisów średniowiecznych w Polsce (panel)” (sekcja 7), „Archeologia a architektura” (sekcja 8), „Dyscypliny nauk pomocniczych archeologii i historii wobec wyzwań XXI wieku” (sekcja 9), „Tradycja i przyszłość badań nad Janem Długoszem” (sekcja 10), „Koegzystencja i konfrontacja – bizantyńskie spotkania ze Wschodem” (sekcja 11), „Obcy w klasztorze. Ciągłość i zmiana w życiu klasztorów na ziemiach polskich” (sekcja 12), „Mediewalizm w kulturze nowożytnej i współczesnej” (sekcja 13), „Żydzi w społeczeństwie średniowiecznej Polski i ich wizerunek w historiografii” (sekcja 14), „Od jednostkowych imitacji do świadomych modernizacji. Władztwa środkowoeuropejskie w kontynentalnych sieciach interakcji wczesnego i pełnego średniowiecza” (sekcja 15), „Sekcja historiograficzna: Mediewistyka lwowska XIX i XX wieku (do 1939 r.)” (sekcja 16), „*Translatio studii* w kulturze intelektualnej i literackiej średniowiecza” (sekcja 17), „Sztuka średniowiecza na pograniczu kultur. Szanse i ograniczenia” (sekcja 18), „Średniowieczny *Mercator christianus*: wzory etyczne, organizacyjne, praktyka i mentalność” (sekcja 19) oraz sekcja otwarta jako ostatnia. Dodatkowo w dniach 21–23 w foyer budynku Ao miała miejsce sesja posterowa. Organizacji poszczególnych sekcji podjęli się moderatorzy, będący uznanymi autorytetami naukowymi w swojej dziedzinie, oraz sekretarze sprawujący pieczę nad sprawną komunikacją w obrębie sekcji i z Komitetem Organizacyjnym Kongresu. Obrady przebiegały w dwóch odsłonach: pierwszą były wykłady plenarne, rozpoczynające każdy z trzech pierwszych dni kongresowych, drugą zaś obrady w sekcjach. Nadmienić należy, że w sprawnym obradowaniu pomocne były i precyzyjny program Kongresu, i wydana księga abstraktów, która ułatwiała rozeznanie się w treściach poruszanych przez prelegentów³.

Jednym ze współorganizatorów V Kongresu Mediewistów Polskich był Zakład Literatury Staropolskiej i Polskiego Oświecenia Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Rzeszowskiego reprezentowany przez piszącego te słowa, współodpowiedzialnego za zorganizowanie sekcji 17. zatytułowanej „*Translatio studii* w kulturze intelektualnej i literackiej średniowiecza”. Jej moderatorem, pomysłodawcą, autorem profilu naukowego obrad i koncepcji tematycznej był prof. dr hab. Andrzej Dąbrówka z Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.

³ Zob. *V Kongres Mediewistów Polskich. Recepcja i odrzucenie. Kontakty międzykulturowe w średniowieczu. Księga abstraktów*, oprac. S. Wieczorek, R. Gogosz, L.P. Słupecki, S. Jędrzejewska, Rzeszów 2015.

Obrady sekcji filozoficzno-literaturoznawczo-językoznawczej przypadły na drugi dzień Kongresu. Przewodniczył im prof. dr hab. Andrzej Dąbrówka. Jako pierwsza wystąpiła prof. dr hab. Agnieszka Kijewska z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II z referatem zatytułowanym: *Miejsce Boecjusza na przelomie starożytności i średniowiecza*. Badaczka zwróciła uwagę na kilka aspektów twórczości Boecjusza. Podkreśliła, że jego twórczość była jedynym źródłem wiedzy o Arystotelesie we wczesnym średniowieczu, a podręczniki do arytmetyki i muzyki stanowiły ważne źródło wiedzy o autorach starożytnych. Podjęła więc problem roli Boecjusza w przeniesieniu nauk między starożytnością a średniowieczem. Ponadto zaakcentowała istotną rolę w tym względzie dzieła *O pocieszeniu, jakie daje filozofia*, jako tego, które przekazywało wątki filozofii platońskiej, arystotelesowskiej, stoickiej i neoplatońskiej. Dodatkowo wskazała na szereg kwestii, które dzięki filozofowi zaistniały w późniejszej myśli europejskiej. Jako druga wygłosiła swój referat dr Dorota Gačka z Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, którego tytuł brzmiał: „*Diabeł zrodzony jest w Atenach*” – o niechęci do antyku w „*Eklodze Teodula*”. Prelegentka skupiła uwagę na utworze powstałym najprawdopodobniej w IX w. nacechowanym silną opozycją światów: pogańskiego i chrześcijańskiego, z Atenami, zaszeregowanymi po stronie pogaństwa. Ukazała konfrontację rzeczywistości religijnej i moralnej przedstawicieli antyku i chrześcijaństwa: Pseustisa – poganina i chrześcijanki Alithii, którzy wyraźnie stworzeni zostali jako pretekst do krytyki świata antyku i afirmacji chrześcijaństwa. Kolejnymi referentami byli: dr hab. Marek Gensler, prof. UŁ oraz dr Robert Podkoński, obaj z Instytutu Filozofii Uniwersytetu Łódzkiego, którzy przedstawili referat zatytułowany *Translatio stultitiae – Waltera Burleya komentarze do „Parva naturalia” Arystotelesa* traktujący o XIV-wiecznych komentarzach Stagiryty dokonanych przez oksfordzkiego filozofa. Zapoznali słuchaczy z uzasadnieniami Burleya dotyczącymi zjawisk z pogranicza psychologii i fizjologii. Przedostatnie wystąpienie przed przerwą dotyczyło również kwestii czytania Arystotelesa w późnym średniowieczu. Dr hab. Elżbieta Jung, prof. UŁ przedstawiła referat zatytułowany *Boska interwencja w świat przyrody. Czternastowieczne komentarze do „Fizyki” Arystotelesa*. Głównym tematem wystąpienia była – jak pisała badaczka – „istotna zmiana, polegająca na włączeniu hipotetycznych, możliwych do wyobrażenia i niesprzecznych przypadków, opisujących nieobserwowane zjawiska fizyczne, a rozpatrywanych *secundum potentiam Dei absolutam*, w zakres rozważań, komentarzy do *Fizyki* Arystotelesa”⁴. Z kolei dr hab. Krystyna Krauze-Błachowicz z Instytutu Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego w referacie *Translatio studii w średniowiecznej nauce o języku* omówiła kwestię wzajemnego przenikania w średniowieczu gramatyki i dialektyki i ich wpływu na etykę i teologię. Zwróciła uwagę na zainteresowania średniowiecznych

⁴ Tamże, s. 156.

teologów nauką o języku, gdyż teorie językoznawcze, które pojawiły się w XII i XIII w, związane były z paradygmatami teologicznej myśli. Autorka pokazała przykłady funkcjonowania ogólnych pojęć w antycznej i średniowiecznej gramatyce.

Po przerwie zaprezentowanych zostało pięć referatów odnoszących się do średniowiecznej wiedzy i zagadnień językowych oraz literackich. Jako pierwszy wygłosił swoje tezy mgr Maciej Stanek w referacie: *Od intentio auctoris do subiectum scientiae. Średniowieczna refleksja nad przedmiotem wiedzy*. Badacz z Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach podjął rozważania nad zagadnieniem przedmiotu danej dziedziny wiedzy (przedmiotu komentowanego dzieła) w odniesieniu do rozważań podjętych już w starożytności i, oczywiście, w średniowieczu. Zwrócił uwagę na przełomową w tym względzie rolę Boecjusza, relacje między *subiectum scientiae* i *obiectum scientiae* w trzynastowiecznej refleksji nad przedmiotem wiedzy. Rozważył też problem rozumienia tych terminów, jak i zagadnienie *subiectum adaequatum scientiae*, zajmujących XIV-wiecznych myślicieli Uniwersytetu Paryskiego. Z kolei dr hab. Agnieszka Słoboda z Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w referacie zatytułowanym: *Utracone w tłumaczeniu – zmagania z materią języków w średniowiecznych przekładach tekstów religijnych*, omówiła problem *translatio studii* kojarzonego z kierunkiem rozwoju chrześcijaństwa, a więc w kierunku z Zachodu na Wschód, przy czym ważną rolę w tym procesie odegrały teksty religijne na czele z *Biblią* i jej tłumaczeniami. Głównym jednak tematem wystąpienia były zakłócenia transferu wiedzy spowodowane błędnymi lekcjami translatorskimi, które badaczka omówiła w oparciu o analizę dwóch średniowiecznych utworów w języku polskim: *Biblii królowej Zofii* i *Rozmyślania przemyskiego*.

Ostatnie prelekcje naszej sekcji poświęcone zostały zagadnieniom historycznoliterackim. Jako pierwszy w tej części wystąpił prof. dr hab. Paweł Stępień z Wydziału *Artes Liberales* Uniwersytetu Warszawskiego z referatem zatytułowanym: *Dziedzictwo antyku w łacińskich i wernakularnych ujęciach „Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią”*. Warszawski badacz wskazał na motywy pochodzące z pogańskiego antyku obecne w tekście średniowiecznego dialogu człowieka ze śmiercią, omówił ich funkcje oraz zakres w łacińskim pierwowzorze oraz wersjach wernakularnych: chorwackiej, polskiej, wielkoruskiej i małoruskiej. Kolejny referat, piszącego te słowa, zatytułowany *Polskie średniowieczne i szesnastowieczne potomstwo hymnów świętego Wenancjusza Fortunata na cześć krzyża Chrystusowego* traktował o polskiej tradycji literackiej utworów biskupa Poitiers. Stworzyły ją następujące utwory: *Pange, lingua, gloriosi* oraz *Vexilla regis prodeunt* z przypisywaną Fortunatowi strofą, inicjującą polską tradycję utworów będących pozdrowieniami krzyża Chrystusa, *O crux, ave, spes unica*, stanowiącą w tradycji część składową hymnu *Vexilla regis...* W wystąpieniu zarysowane zostały główne linie rozwojowe tej tradycji. Jako ostatnia przed-

stawiła swój referat prof. dr hab. Maria Wichowa z Uniwersytetu Łódzkiego. Tematem wystąpienia zatytułowanego „*Exhortatio ad paenitentiam*” Dominika Kartuza (1382–1460) i dwie polskojęzyczne parafrazy tego dzieła w poezji zakonnej. Transfer średniowiecznej duchowości do barokowego nauczania franciszkańskiego było omówienie barokowych parafraz utworu średniowiecznego autora, które wyszły spod piór: Augustyna Kochańskiego (1611) i Aleksego Piotrkowczyka (1654). Badaczka porównywała obie wersje polskie z łacińskim oryginałem pod kątem głównych idei. Zauważyła, że w parafrazach uległa uproszczeniu głębia teologiczna pierwowzoru, intelektualizm ustąpił miejsca dydaktyzmowi i emocjom towarzyszącym tematowi eschatologicznemu, co spowodowane było zmianą odbiorcy i odmiennymi realiami mentalnymi i kulturowo-religijnymi.

V Kongres Mediewistów Polskich obradujący w Rzeszowie, dzięki rozmachowi organizacyjnemu i wysokiemu poziomowi merytorycznemu zaprezentowanych referatów, był przedsięwzięciem, które na długo pozostawi ślad, nie tylko naukowy, w związku z planowaną wielotomową publikacją materiałów kongresowych, ale prestiżowy i towarzyski. Stanowił znakomite podsumowanie dotychczasowych badań dotyczących kontaktów międzykulturowych w średniowieczu i wyznaczył wiele nowych kierunków, które w przyszłości dopełnią obraz polskich wieków średnich.